

Dr. K.H. Miskotte

JOHANNES HERMANUS
GUNNING

EN ANDERE BIJDAGEN OVER
DE THEOLOGIE VAN DE 19^e EEUW

VERZAMELD
WERK 17

JOHANNES HERMANUS GUNNING

Dr. K.H. Miskotte

JOHANNES HERMANUS GUNNING
EN ANDERE BIJDRAGEN OVER
DE THEOLOGIE VAN DE 19^e EEUW

Bezorgd en geannoteerd door

Dr. Willem Maarten Dekker
Dr. Willem van der Meiden
Dr. Lieuwe Mietus
Dr. Rinse Reeling Brouwer

VERZAMELD WERK
DEEL I 7

hierin is tevens opgenomen

Bibliografie Dr. K.H. Miskotte

door Dr. Willem van der Meiden

KokBoekencentrum Uitgevers • Utrecht

Ontwerp omslag: Arno Spaansen (Brainpink)

Vormgeving binnenwerk: Elgraphic

ISBN 978 90 435 4193 0

ISBN e-book 978 90 435 4194 7

NUR 700

www.kokboekencentrum.nl

© 2024 KokBoekencentrum Uitgevers, Utrecht

Alle rechten voorbehouden.

Uitgeverij KokBoekencentrum vindt het belangrijk om op milieuvriendelijke en verantwoorde wijze met natuurlijke bronnen om te gaan. Bij de productie van het papieren boek van deze titel is daarom gebruikgemaakt van papier waarvan het zeker is dat de productie niet tot bosvernietiging heeft geleid.

AANBIEDING

door het bestuur van de Dr. K.H. Miskotte Stichting

In de ongere tijden waarin wij momenteel – klimatologisch, politiek en geestelijk – leven biedt het *Verzameld Werk* als geheel een monumentaal antidotum op vele fronten: een tegengeluid dat vaak node gemist wordt. Met gepaste trots én doordrongen van de enorme urgentie van het werk van Kornelis Heiko Miskotte biedt de Dr. K.H. Miskotte Stichting dit zeventiende, afsluitende deel dan ook graag aan u als lezer aan, met veel dank aan de vier bezorgers.

Toen in 1982 het eerste deel van dit *Verzameld Werk* verscheen, met daarin een selectie van *In de Waagschaal*-artikelen, kon de Stichting noch de redactie van het *Verzameld Werk* bevroeden dat het 43 jaar zou duren voordat dit werk voltooid zou zijn. Het *Verzameld Werk* had nooit volledigheid als doel, maar was veeleer geworteld in de wens om enerzijds de bekende werken van Miskotte weer beschikbaar te maken en anderzijds ‘losse’ en lastig terug te vinden teksten te verzamelen, te selecteren en in te leiden. Ten slotte was er ook het plan om een selectie te maken uit Miskottes dagboekteksten, die weliswaar niet oorspronkelijk voor publicatie geschreven waren maar waarvoor de auteur ten slotte toch, aan het eind van zijn leven, toestemming gaf ze te publiceren. Naast ongewijzigde heruitgaven van de bekende werken (VW 6, 7, 8, 10, 11) en thematisch samengestelde banden (VW 2, 3, 9, 12, 13) kwamen er zodoende vier kloeke, blauwe dagboekdelen (VW 4, 5A, 5B, 5C), met dank aan Ad den Besten en Miskottes kinderen Noortje, Heika en Mans Miskotte.

De laatste tien jaar is het vooral te danken geweest aan de onvermoeibare inzet van ons bestuurslid Willem van der Meiden – samen met Wilken Veen en Rinse Reeling Brouwer – dat er imposante banden aan het VW werden toegevoegd. Zij zorgden ervoor dat in relatieve korte tijd VW 14 (2015, over mystiek en bevinding), VW 15 (2022, de oorlogsteksten, inclusief *Hoofdsom der Historie*), de dagboeken 1938-1940 (VW 5C, 2018) en nu dus VW 17 over de negentiende eeuw het licht zagen. In dit numeriek laatste deel 17 van het *Verzameld Werk* is van de hand van Willem van der Meiden ook een nieuwe, zeer uitgebreide bibliografie van het werk van Miskotte opgenomen waarvoor het bestuur de samensteller bijzonder dankbaar is.

Ten slotte wordt er momenteel nog hard gewerkt aan deel 16, het voorlaatste deel, waarin een geheel geannoteerde versie van zowel *Bijbels ABC* als *Om het Levende Woord* zal verschijnen. We zien als bestuur uit naar deze waardige afsluiting van het gehele project.

Als bestuur zijn wij alle theologen, redacteuren, bezorgers, adviseurs, correctoren en medewerkers intens dankbaar voor hun bijdrage aan dit *Verzameld Werk* in de afgelopen 43 jaar. We zijn als bestuur vastbesloten om dóór te gaan met het verder beschikbaar stellen van Miskottes teksten langs de digitale weg, met name via onze website, www.miskottestichting.nl. Dit betreft niet alleen de nog ongepubliceerde teksten, maar ook geannoteerde uitgaven van *Edda en Thora* en *Als de goden zwijgen*, waaraan de afgelopen jaren hard is gewerkt, inclusief de aanvullingen en wijzigingen in de Duitse versie. Voor wie graag andere boeken van Miskotte digitaal wil doorzoeken, verwijzen we graag naar *Delpher*, de gratis toegankelijke databank van de Koninklijke Bibliotheek waarin een aantal werken van Miskotte zijn opgenomen.

Verheugd zijn we als bestuur dat er ook buiten de Nederlandse en Europese grenzen hernieuwde belangstelling is gekomen voor de kritische theologie van Miskotte: de Engelse vertaling van *Bijbels ABC* door Eleonora Hof en Collin Cornell (2022) is daar een prachtig voorbeeld van. We merken dat juist in de Verenigde Staten behoefte is aan een Bijbels alternatief voor een evangelicaal en orthodox christendom dat vatbaar blijkt voor gewelddadig populisme en vreemdelingenhaat. Ook in ons eigen Europa zou men soms willen dat de Bijbelse tegenstem van Miskotte niet zo ‘nodig’ zou zijn: dat het in kerk en theologie inmiddels gemeengoed zou zijn (geworden) de Bijbel te lezen als een antireligieus getuigenis, als een kritische ‘afzegging’ van de goden die wij ook vandaag *en masse* aanbidden. Maar misschien ligt het wel in de aard van dit type Bijbelse theologie dat ze nooit echt *salonfähig* wordt. Dat ze altijd een broodnodige tegenstem zal blijven, in elke tijdsperiode opnieuw. Als bestuur kunnen we alleen maar hopen dat het werk van Miskotte, verzameld in deze zeventien *VW*-delen, mensen zal blijven inspireren de Bijbelse taal van goederdierenheid en trouw te zoeken en te oefenen: die van weg en waarheid, van de Naam.

Namens het bestuur van de Dr. K.H. Miskotte Stichting,

Mirjam Elbers (voorzitter)

INHOUD

AANBIEDING (bestuur Dr. K.H. Miskotte Stichting)

VERANTWOORDING xi

INLEIDING: Het tegoed van J.H. Gunning Jr. bij K.H. Miskotte
(Dr. Albert de Lange) xxvii

PRAELUDIUM (1923)/JOHANNES HERMANUS GUNNING (1929) I

Een enkel woord ter inleiding (J.H. Gunning J.Hz.) I

I. [Gunnings tijd] 4

[Een felle en kleine tijd – nadere typering van de geestelijke stromingen
tussen 1850 en 1870]

II. [Gunnings denk- en gevoelswereld: persoonlijkheid en
gemeente] 18

[In het 'geloof der gemeente' gaan persoonlijkheid en gemeente samen]

III. [Ethisch denken, ethische mystiek, ethische theologie] 42

IV. [Een synthetische natuur, zij het vol spanningen] 55

[De samenhang van ervaring en openbaring – de principiële hoogte van
Gunnings geest – een calvinistische grondhouding]

V. [Gunnings (sporadische) invloed] 69

[Invloed van Gunning, de jongere en de latere – juist de ethische mens is
dialectisch]

VI. [Gunnings geschriften] 78

VII. [Hoe men over Gunning heeft heengeleefd] 94

[Gunning als prediker – de verhouding van Gunning tot de kerk – Gunnings
verstilling op het eind van zijn leven – heilige idylle – Gods eeuwige
verkiezing als grond van de heilige idylle – wij blijven Gunning dankbaar,
wij blijven hem eren]

TIEN VERDERE BIJDRAGEN AAN J.H. GUNNING, *LEVEN EN WERKEN* (1923-1925) 137

- [1] *Blikken in de Openbaring I* (1866) 137
 [1 Belangrijkheid van het onderzoek naar de waarheid – 2 de weg tot kennis van de waarheid – 3 openbaring – 4 het leven van Jezus en de kritiek – 5 het Oude en Nieuwe Testament – 6 het geestelijk verstand van Gods Woord – 7 zekerheid – 8 kenbaarheid Gods – 9 de goddelijke heerlijkheid en de scheppingsgeschiedenis – 10 het geloof in de Schepper als beginsel van wereldbeschouwing – beknopte beoordeling]
- [2] *Blikken in de Openbaring III* (1868) 153
 [1 De mens beelddrager Gods – 2 het beeld Gods in het geestelijke – 3 het beeld Gods en onze kennis – 4 het beeld Gods in ons leven – 5 het beeld Gods in het lichamelijke – 6 de neiging der geslachten – 7 ons leven in de Heilige Geest – 8 het gebed]
- [3] *Blikken in de Openbaring IV* (1869) 195
- [4] *Lijden en heerlijkheid* (1876²) 204
 [Beknopte beoordeling]
- [5] *Die objektive Wahrheit des Gemeindebekenntnisses* (1879) 212
 [1 de objectieve waarheid van wat beleden wordt – 2 het afzien van de algemene erkenning der waarheid... totdat Hij komt – 3 slotwoord]
- [6] *Glaube und Sittlichkeit* (1882) 226
 [1 zedelijkheid is vrijheid, zij het een door de val gebroken vrijheid – 2 in de zelfverloochening participeert de ziel in Christus – 3 deze vrijheid is een vrijheid tot dienen, niet tot geestelijk egoïsme – 4 alternatieven zonder ideaal: utilisme, pessimisme en een van godsdienst onafhankelijke moraal – 5 De drie-enige God laat zich in zijn zelfverloochening juist in de van Hem onafhankelijke wereld zoeken – 6 Het bewijs voor de eenheid van geloof en zedelijkheid valt alleen langs ethische weg te leveren]
- [7] *Wat is het geloof?* (1887) 240
- [8] *Het geloof der gemeente als theologische maatstaf voor het oordeel in de wijsbegeerte van de godsdienst* (1890) 245
 [1 De maatstaf en zijn wetenschappelijk recht – 1.1 het gebruiken van deze maatstaf is in overeenstemming met de eis van de wetenschap in het algemeen – 1.2 het stellen van onze maatstaf voor de wijsbegeerte van de godsdienst is in harmonie met de eis van de godgeleerdheid als universitaire wetenschap – 2 De maatstaf en zijn kerkelijk recht – 2.1 de godgeleerdheid vervult, door dit beginsel, de behoefte des tijds aan een hogere eenheid van idealisme en materialisme – 2.2 de wijsbegeerte van de godsdienst, als onderdeel van de godgeleerdheid, helpt de gemeente haar zendingsroeping aan de wereld te vervullen – 2.3 de wijsbegeerte van de godsdienst maakt geen nieuwe godsdienst maar leert de werkelijk bestaande godsdienst te begrijpen – beoordeling van dit tweeledig geschrift]

[9] <i>Anarchisme</i> (1894)	273
[I het historisch oordeel waarvan wij de voltrekking voor onze ogen zien – 2 dat oordeel wordt door God zelf, door zijn Woord voltrokken]	
[10] <i>De evolutie der samenleving</i> (1895)	278
[Beoordeling]	
[GUNNING, DE RIDDERLIJKHEID ZELVE] en [GUNNING ALS PRIESTER] (<i>Predikbeurtenblad Meppel, 1929</i>)	285
GUNNING ALS LETTERKUNDIGE (<i>NCRV-radio, 1929</i>)	297
KORTE NABETRACHTING OVER DE AFSCHEIDING VAN 1834 (1934)	305
<i>Vooraf</i>	
I. [De slagschaduw van het verlichte christendom]	
II. [De wending van Hendrik de Cock]	
III. [Schorsing, afzetting en afscheiding]	
IV. [De ‘geest der eeuw’]	
V. [Verstarring in de uitverkiezing]	
VI. [Van geloof naar bevindelijke waarheid]	
VII. [Terugblik en actualiteit]	
KANTTEKENINGEN BIJ HET GEDENKBOEK VAN DE DOLEANTIE (<i>Onder Eigen Vaandel, 1936</i>)	357
[I De reformatie van 1886? – 2 Zijn de dolerenden uit de kerk gejaagd? – 3 Het Koningschap van Christus in zijn kerk – 4 Punten die nog steeds vragen oproepen – 5 Drang naar zichtbaarheid – 6 Gevolgen van de Doleantie]	
GUNNING EN DE STRIJD VOOR KERKHERSTEL (<i>Opstel voor Dr. Th.L. Haitjema, 1953</i>)	399
[I de gemeente staat in de <i>Blikken in de Openbaring</i> nog los van het institulaire – 2 eerste uitingen over kerkherstel: een noodmaatregel om het onheil te keren – 3 wantrouwen van ‘orthodoxen’ drijft Gunning weg van de kerkorde-vraag – 4 rond de Doleantie: heiligheid en katholiciteit dreigen uiteen te vallen – 5 de wending in de laatste jaren naar kerkherstel in ‘confessionele’ zin – 6 de eigenlijke koninklijke weg tot kerkherstel]	
GUNNING IN LEIDEN I EN II (<i>In de Waagschaal, 1959</i>)	433
[I Een bovenpersoonlijke eenzaamheid – II De actieradius van Gunnings aanwezigheid in Leiden]	

JOHANNES HERMANUS GUNNING[: EVEN RUIM ALS BESLIST] (<i>Woord en Dienst</i> , 1962)	449
[I Geestelijke en culturele wijidheid] – II Blijde stelligheid	
TWEE ARTIKELEN IN <i>DIE RELIGION IN GESCHICHTE UND GEGENWART III</i> (1957-1965)	461
[1] <i>Groninger Schule</i>	
[2] <i>Niederlande. II. Theologie</i>	
DE FIGUUR VAN GUNNING (<i>Predikbeurtenblad Meppel</i> , 1929; <i>In de Waagschaal</i> , 1969)	469
<i>REGISTERS</i>	
Bijbelplaatsenregister	477
Personenregister	483
Register op werken van J.H. Gunning Jr.	491
 <i>BIBLIOGRAFIE K.H. MISKOTTE (Dr. Willem van der Meiden)</i>	 B1

VERANTWOORDING

De jaren dat Miskotte predikant was in Kortgene op Noord-Beveland (1921-1925) overlaptten goeddeels de jaren waarin J.H. Gunning J.Hz., zoon van J.H. Gunning Jr., te Serooskerke op Walcheren stond (1920-1924). De laatstgenoemde betrok in die nabijheid de eerste al spoedig bij zijn project om een overzicht te bieden van het enorme oeuvre van zijn vereerde vader. De 19^e eeuw is immers de eeuw van de brochure, het dispuut via krant en tijdschrift, naast het grotere boek. Om in de wirwar van publicaties van de oude Gunning ook voor een nieuwe generatie een weg te wijzen, was er behoefte aan een type bibliografie dat door verwijzingen en soms kortere, soms uitvoeriger samenvattingen en besprekingen een dergelijk overzicht verzorgde. Het werd *Prof. Dr. J.H. Gunning Leven en Werken*, uitgegeven in drie delen (5 deelbanden), met een afsluitende registerband in 1925. Johan Gunning verzocht Miskotte een introducerend essay te schrijven, dat deze als *Praeludium* op Hemelvaartsdag 1922 diende in te leveren. Als Miskotte op 4 januari 1923 de eerste band ontvangt, schrijft hij in zijn dagboek: “Ik bladerde en las twee volle uren – wéten doe ik weer wat Verhevenheid is, ik ga varen op naar een wezenlijker lucht, een hemel, een gewelf, naar, ja, ja, zeg het maar – naar het paradijs. Als er iemand ‘in de hemel’ is dan deze Übermensch. Toch, toch, hoe eenvoudig lief heb ik hem: de diepste aandoening van mijn ontwaakte jaren dank ik hem. Het is de grote, grote vraag of een hoger beleven nog voor mij is weggelegd, dan dit danteske uitleggen, uitvouwen van de evangelische ernst”.¹ Voor de toegelichte bibliografie als geheel levert hij nog tien andere bijdragen, grotendeels over geschriften die hem aan het hart gaan en die hij bewondert, maar bepaald niet zonder scherpe analyses van in zijn ogen ontoereikende redeningen en door latere theologische ontwikkelingen achterhaalde posities.

Het jaar 1929 is Gunnings honderdste geboortejaar. Miskotte, dan inmiddels predikant te Meppel, licht daarover de gemeente voor in het preekbeurtenblad, geeft een radiolezing en publiceert ook een aanzienlijk uitgebreide versie van het *Praeludium* in de vorm van de monografie *Johannes Hermanus Gunning*. In de zeven tussenliggende jaren is er veel gebeurd in Miskottes eigen theologische gevoelens en denken en dat valt ook terug te vinden in de bewerkte tekst. Vooral de confronterende ontmoeting met de dialectische theologie laat duidelijk sporen na.

In de jaren dertig dienen andere herdenkingsjaren zich aan. De Afscheiding

1 K.H. Miskotte, *Uit de dagboeken 1917-1930*, MVW 4, 221 resp. 235.

van 1834 bespreekt Miskotte in het preekbeurtenblad te Haarlem en bundelt hij daarop in een brochure. Een gedenkbundel van vijftig jaar Doleantie in 1936 bespreekt hij (op scherpe toon) in het min of meer confessioneel-hervormde tijdschrift *Onder Eigen Vaandel*.

Na de Tweede Wereldoorlog blijkt Miskottes belangstelling voor de 19^e eeuw en vooral voor Gunning niet verflauwd. Een feestbundel voor zijn collega kerkelijk hoogleraar Th.L. Haitjema in 1953 biedt hem de gelegenheid zijn in de jaren twintig uitgesproken afkeer van de toenadering die Gunning in zijn laatste jaren zocht tot Ph.J. Hoedemaker te heroverwegen. In deze *retractatio* valt duidelijk een weerslag te vinden van de ervaringen van de bewegingen voor kerkherstel en kerkopbouw in de jaren dertig, de noodzaak van een publiek optreden van de Nederlandse Hervormde Kerk in de oorlogsjaren en het werk aan een nieuwe kerkorde (die het ingrijpen van de staat in de kerk door Willem I in 1816 eindelijk moest vervangen) in 1951. In januari 1959, aan het begin van het jaar waarin hij zelf zijn hoogleraarschap in Leiden zal afsluiten, blikt Miskotte terug op zowel de eenzaamheid als de toch ook aanwezige actieradius van Gunnings aanwezigheid aan dezelfde theologische faculteit. In 1962 schrijft hij in het ambtsdragersblad *Woord en Dienst* over Gunnings apostolaire houding, die hij tegelijk ruim en beslist noemt – wat doet denken aan het motto voor het blad *In de Waagschaal* waarvan hij zelf hoofdredacteur was: ‘beslist – onpartijdig’. En in 1969 ten slotte, vlak voor ‘het scheiden van de markt’ voor datzelfde *In de Waagschaal*, acht hij het blijkbaar nodig nog eenmaal van zijn eerbied voor Gunning te getuigen, in de vorm van een bewerkte bijdrage uit de Meppelse tijd van veertig jaar eerder. Daarmee geeft hij aan zijn lezers het signaal: “Gunning heeft mij nooit losgelaten en blijft ook voor u het bestuderen waard.”

Redactionele beslissingen en keuzes bij de samenstelling van dit deel

Kort na het afscheid in mei 2019 van de vierde van de ondertekenaars van deze Verantwoording als bijzonder hoogleraar op de Miskotte/Breukelman-leerstoel kwam deze langs bij het bestuur van de Stichting K.H. Miskotte. In dat gesprek kwam onder meer de vraag aan de orde welke teksten van Miskotte nog zonder meer terecht moesten komen in een aantal laatste delen van het *Verzameld Werk* – dat nooit was bedoeld als ‘Volledig Werk’. De leerstoelhouder pleitte voor een deel met teksten van Miskotte over de Nederlandse theologie van de 19^e eeuw. Tenslotte was *Johannes Hermanus Gunning* uit 1929 het eerste volledige boek van Miskotte (naast *De Verborgene* over het boek Job, ook een vrucht van de Kortgeense jaren) en niet zonder reden heeft G.G. de Kruijf in de eerste dissertatie die – in 1981 – over Miskottes theologie verscheen betoogd dat er daarin sprake is van een ‘tegoed van Gunning’, zodat zij niet gereduceerd kan worden tot de inzichten die Miskotte van Karl Barth ontving en op eigen wijze uitwerkte: in zijn Inleiding tot dit deel – een bewer-

king van een bijdrage uit het jubileumjaar 1994 – gaat Albert de Lange nader op deze suggestie van De Kruijff in. Hierbij komen nog twee, meer persoonlijke motieven van Rinse Reeling Brouwer, die het werk aan deze band voor hemzelf van belang maakten. Ten eerste was hij als secretaris van de beweging Christenen voor het Socialisme in de jaren 1977/1978 mee verantwoordelijk voor een, zoals dat toen heette, ‘theologische scholing’ waarin gezocht werd naar de subversieve memorie aan eerdere bewegingen in de Nederlandse kerkgeschiedenis waarin zich maatschappelijk protest articuleerde. Ook de Afscheiding kwam daarin voorbij, gezien door de lens van Miskotte maar ook door die van de marxist Frank van der Goes, die aanhaalde dat in het diplomatieke verkeer tussen Parijs en Den Haag de Franse autoriteiten opmerkten: “bij ons gaat het om socialisten of communisten, bij jullie om anti-staatskerkelijke gereformeerden, maar staatsgevaarlijk zijn ze allemaal.” Ten tweede wenst hij door deze uitgave de leermeester te eren bij wie hij in 1981 afstudeerde: Ernst J. Beker, hoogleraar Dogmatiek aan de UvA, die op onvergelykelijke wijze in een hoge staat van vervoering over Gunning placht te spreken.²

Vanuit het bestuur dienden Willem Maarten Dekker en later ook Willem van der Meiden zich als mede-bezorger van deze band aan, en daarbij was Lieuwe Mietus, die op Gunning is gepromoveerd en de bezorger is geweest van de drie banden *Verzameld Werk van Gunning* – uitgegeven vanuit de Stichting Heruitgave Oudere Ethische Theologie (2012, 2014, 2015) –, bereid het team te versterken. We spreken hier graag onze dank uit aan het bestuur van het Seminarium van de Bond van Vrije Evangelische Gemeenten, dat ermee instemde dat Lieuwe in de afgelopen jaren een fors deel van zijn onderzoekstijd aan het werk aan deze band kon besteden.

Een duidelijk afwezige in dit deel is Hermann Friedrich Kohlbrügge, toch volop een 19^e-eeuwer, over wiens belang voor de theoloog K.H. Miskotte geen twijfel kan bestaan. Het in het Miskotte-archief aanwezige materiaal is echter nogal dispaaraat. Er is een in schriftjes uitgeschreven lezing in twee delen, vermoedelijk in 1916 gehouden voor het dispuut Progredior.³ Er bestaat ook een opzet met daarbij een reeks losse aantekeningen voor een dissertatie met de werktitel “De leer der heiliging in de prediking van Kohlbrügge”,⁴ die Miskotte uiteindelijk liet

2 Zie E.J. Beker, M.G.L. den Boer, *J.H. Gunning jr.*, een theologisch portret, Baarn: Ten Have, 1979.

3 Christiane Berkvens-Stevelinck, *Inventaris van het archief van Kornelis Heiko Miskotte*, Leiden: Universiteitsbibliotheek nr. 200.

4 Christiane Berkvens-Stevelinck, *Inventaris* nr. 612. Zie ook Herman de Liagre Böhl, *Miskotte. Theoloog in de branding, 1894-1976*, Amsterdam: Prometheus, 2016, 94. Enkele jaren later zou Walter Kreck *Die Lehre von der Heiligung bei H.F. Kohlbrügge* publiceren. München: Kaiser, 1936. [4609]

liggen vanwege het ‘zijpad’ dat hij moest inslaan en dat leidde tot de feitelijke dissertatie *Het Wezen der Joodsche Religie*. En er is een artikel “Het geheim der heiliging (Kohlbrügge)” uit de 2e jaargang van *In de Waagschaal*. Het archiefmateriaal voor de dissertatie is door Ds. André Langeweg MA bezien, en hij achtte het in de bestaande vorm niet geschikt voor uitgave in deze bundel, wat niet uitsluit dat er nog eens een onderzoeker opstaat die tot een reconstructie van de beoogde studie in staat is en de resultaten daarvan ook publiek kan delen. Het artikel uit 1946 is al opgenomen in het eerste deel van Miskottes *Verzameld Werk*,⁵ zodat hernieuwde opname weinig toevoegt. En alleen een tekst van de nog heel jonge student Miskotte op te nemen leek ons voor de bespreking van een theoloog van gewicht als Kohlbrügge in deze samenhang een te smalle basis.

Een aanvulling op de hier opgenomen bijdragen over Afscheiding en Doleantie vormt de bespreking van W.J. de Wilde, *Geschiedenis van Afscheiding en Doleantie, van Hervormd Standpunt uit*, in *Woord en Geest. Gereformeerd Weekblad* (uit de kringen van de Gereformeerde Kerken in Hersteld Verband) in 1934.⁶ Inhoudelijk kwam het de bezorgers voor dat deze recensie te weinig nieuwe gedachten opleverde om opname in deze band te rechtvaardigen. Ze wordt op de website van de Stichting ter beschikking gesteld.

In 1951 publiceerde Miskotte in *In de Waagschaal* een bijdrage ‘De ethische richting’, over de vraag wat er van deze richting ‘rest’ na de Tweede Wereldoorlog. Ook deze bijdrage is al eerder verschenen in het *Verzameld Werk*, en behandelt bovendien voornamelijk stemmen uit de eerste decennia van de 20^e eeuw.⁷

Ten slotte vermelden we dat we uit de reeks lemmata die Miskotte verzorgde voor de derde editie van de encyclopedie *Religion in Geschichte und Gegenwart* gekozen hebben voor de twee teksten die de stof van dit deel van het *Verzameld Werk* betreffen. Voor de andere bijdragen verwijzen we eveneens naar de website van de Stichting.⁸

Redactie: spelling, vervoegingen, interpunctie, registers en dergelijke

Voor de uitgave van het *Verzameld Werk* van J.H. Gunning Jr. zijn uitgangspunten opgesteld, die we als bezorgers van dit deel van het *Verzameld Werk* van Miskotte grotendeels hebben overgenomen, ook omdat ze in overeen-

5 K.H. Miskotte, ‘Het geheim der heiliging’, in *de Waagschaal* 2^e Jrg. nr. 43, in: *In de Waagschaal, MVW* 1, 216-220.

6 Christiane Berkvens-Stevelinck, *Inventaris*, nr. 541; het gaat om W.J. de Wilde, *Geschiedenis van Afscheiding en Doleantie, van Hervormd Standpunt uit*, Wageningen: Veenman, 1934.

7 K.H. Miskotte, ‘De ethische richting’, *In de Waagschaal* 6^e Jrg. nr. 24, *MVW* 1, 331-335.

8 De hier niet opgenomen lemmata betreffen ‘Altruïsmus’, ‘Determinismus’, ‘Eudämonismus’, ‘Gemeinsinn’, ‘Hedonismus’, ‘Herrenmoral’, ‘Natürliche Theologie und Religion’, ‘Numinos’ en ‘Stirner, Max’; zie B81.

stemming zijn met de ontstane praktijk bij laatst verschenen delen als *MVW* 14, 5C en 15. Spelling en interpunctie zijn aangepast aan wat nu gangbaar is. Naamvallen zijn gemoderniseerd, tenzij de oude vervoeging het bedoelde het meest krachtig duidelijk maakte of er een opeenstapeling van de genitiefvorm ‘van’ dreigde te ontstaan. Accenten zijn zo veel mogelijk teruggebracht, evenals hoofdletters voor kernwoorden uit het Credo en adjectieven voor God. Alleen de spelling van titels van Gunnings geschriften en van letterlijke aanhalingen uit de Statenvertaling is gehandhaafd.

Gunning placht de Bijbelplaatsen waaraan hij refereerde nauwelijks aan te duiden; ze zijn hier in voetnoten terecht gekomen.

Een minderheid van de voetnoten is afkomstig van Miskotte. Wanneer de bezorgers daarbij een aanvulling formuleren gebeurt dat met een asterisk * aan het begin van de aanvulling of tussen vierkante haakjes [] bij een ingevoegde poging tot verheldering.

Namen van bekend geachte of gemakkelijk naspeurbare personen zijn niet toegelicht, maar de theologiehistorische stof van dit deel brengt met zich mee dat naar het vermoeden van de bezorgers geregeld meer informatie (en soms ook duiding) nodig is dan in de laatst uitgeven delen van *MVW* praktijk is geworden.

Evenals in eerdere banden zijn verwijzingen naar boeken die zich bevinden in de bibliotheek van K.H. Miskotte aangeduid door het zonder nadere toelichting bieden van een cijfer tussen vierkante haken [] na de titelgegevens van het desbetreffende boek.⁹

Registers van Bijbelplaatsen, van Personen en van door Miskotte (of de redactie) aangehaalde geschriften van Gunning zijn bijgevoegd.

Van Praeludium (1923) naar Johannes Hermanus Gunning (1929)

Met recht en reden gaat in dit deel de monografie *Johannes Hermanus Gunning* uit 1929, als omwerking van het *Praeludium* uit *Leven en Werken*, voorop, ook in de boektitel.

Behalve van de uitgegeven versie van beide teksten is tevens gebruik gemaakt van het manuscript van Miskottes monografie.¹⁰ Dit bestaat uit de tekst

9 Dr. K.H. Miskotte Stichting / Uitgeverij Kok, *De bibliotheek van K.H. Miskotte*, 1994.

10 Christiane Berkvens-Stevelinck, *Inventaris* nr. 389. Dit nummer, dat in de inventaris de titel “Gunning als letterkundige” draagt, bevat een aantal mappen. Het manuscript van de monografie is te vinden in de tweede map; het manuscript van *Een enkel woord ter inleiding* van J.H. Gunning J.Hz. is bewaard in een schrift in de derde map. Verder bevat nr. 389 het manuscript van de radiolezing ‘Gunning als letterkundige’, die Miskotte in 1929 voor de NCRV hield en het manuscript van het tweede deel van Miskottes artikel over Gunning dat verscheen onder de titel ‘Blijde stelligheid’ in *Woord en Dienst* d.d. 31 maart 1962. Daarnaast zijn er 25 bladen met aantekeningen van Miskotte. Dit materiaal diende als voorstudie voor het *Praeludium* en de monografie.

van het *Praeludium*, waarin verbeteringen en doorhalingen zijn aangebracht, en toegevoegde bladen met aanvullingen en nieuwe noten. Vermoedelijk is dit de werkversie van Miskotte geweest voor de uitgave van zijn boek.

Toevoegingen worden de hele tekst door aangegeven met schuine streepjes / \. Wijzigingen of weglating van woorden of zinnen worden gemarkeerd door cirkels ° ° en in redactionele noten vermeld. Deze noten beginnen net als de overige redactionele noten met een asterisk *.

De alinea-indeling van de uitgave van 1929 is gecontroleerd aan de hand van het manuscript en gebaseerd op de alinea-aanduidingen die Miskotte met een delta-teken (Δ) heeft aangegeven. Deze wijken een enkele keer af van de versie van 1929. Met hulp van de delta-tekens konden in de huidige teksteditie ook de alinea's die in de gedrukte tekst door de tekstindeling van de drukker niet goed zichtbaar zijn, gereconstrueerd worden. Deze nieuw lijkende alinea's wijken dus feitelijk niet af van de tekst van 1929, maar volgen de door Miskotte zelf aangegeven alinea-indeling. Dit wordt verder niet in noten vermeld.

In het *Praeludium* werden uitsluitend driehoekige sterren gebruikt ter afbakening van secties in de tekst. In de monografie heeft Miskotte zijn tekst ingedeeld in zeven genummerde hoofdstukken en komen minder sterren voor. Hij gebruikte in het *Praeludium* en in zijn boek geen hoofdstuktitels. De redactie meende hier lezers van dienst te zijn door hoofdstukken en onderdelen daarvan alsnog van titels te voorzien. Dit gebeurt altijd tussen vierkante haken. Hieronder bieden we in de linkerkolom de tien secties waarin het *Praeludium* via de driehoekige sterren is ingedeeld. Deze zijn aangeduid met de Romeinse paginanummers, die telkens in de tekst zijn gemarkeerd. In de rechterkolom staan de hoofdstukken en paragrafen, aangeduid met de paginanummers van 1929 in Arabische cijfers, die eveneens de hele tekst door zijn terug te vinden. Hoofdstuk- en paragraaftitels in de monografie die door de redactie zijn aangebracht staan tussen vierkante haakjes [], paragrafen die in 1929 zijn toegevoegd zijn aangeduid met een plusteken +.¹¹

11 Miskotte zelf is vooropgegaan in het aanwijzen van de nieuwe gedeelten in de monografie in vergelijking met het *Praeludium*, en wel in zijn notitie in aansluiting op zijn (ook overigens bepaald veelzeggende) brief aan O. Noordmans van 11 januari 1931 – dus bijna twee jaar na verschijning van het boek (*NVW* 9 A, 385). Miskotte schrijft daar: “Nieuw zijn p. 10-14 onbelangrijk; in p. 14-30 zijn enkele passages ingevoegd, die alleen als typering misschien ‘aardig’ zijn; p. 41-66 is oud en doorspekt met wankelmoedigheden, ik wilde de structuur afronden en schrok dan weer terug, kon toch ook niet in dit deel reeds kritisch schiften. Nieuw is p. 67-71; p. 92-95; p. 100-104; p. 105-110; p. 115-117; (Op p. 118-141, het overzicht der geschriften schijnt mij werkelijk enigszins verrijkt door enkele omschrijvingen). Nieuw is p. 146-148; p. 150-166, dit is wellicht een noodzakelijke aanwijzing geweest; p. 169-207.”

VERANTWOORDING

Praeludium | Johannes Hermanus Gunning

Pagina's	Pagina's		Redactionele hoofdkopjes	Redactionele subkopjes
vii	10		I [GUNNINGS TIJD]	
		14		[Een felle en kleine tijd]
ix		19		[Nadere typering van geestelijke stromingen 1850-1870]
xv	31		II [GUNNINGS DENKEN GEVOELSWERELD: PERSOONLIJKHEID EN GEMEENTE]	
xix		41		[In 'het geloof der gemeente' gaan persoonlijkheid en gemeente samen]
xxx	67		III [ETHISCH DENKEN, ETHISCHE MYSTIEK, ETHISCHE THEOLOGIE]	
xxxvii	87		IV [EEN SYNTHETISCHE NATUUR, DIE TOCH VOL SPANNINGEN BLIJFT]	
xl		92+		[De samenhang van ervaring en openbaring]
		95		[De principiële hoogte van Gunnings geest]
		100+		[Een calvinistische grondhouding]
	105		V [GUNNINGS (SPORADISCHE) INVLOED]	
xliii		105+		{ { voorbehoud bij het voorafgaande } }
		110		[Invloed van Gunning, de jongere en de latere]
		114+		[Juist de ethische mens is dialectisch]
xliv	118		VI [GUNNINGS GESCHRIFTEN]	
liv	142		VII [HOE MEN OVER GUNNING HEEFT HEENGELEEFD]	
(lvii)		150+		[Gunning als prediker] { { met slotpassage } }
		169+		[De verhouding van Gunning tot de kerk]
		182+		[Gunnings verstilling op het eind van zijn leven]
		189+		[Heilige idylle]
		201+		[Gods eeuwige verkiezing als grond van de heilige idylle]
(lviii): slotzin (zegenbede)		206-207+		[Wij blijven Gunning dankbaar, wij blijven hem eren]

De plustekens +, hier bij een aantal paragrafen vermeld, maken het mogelijk nader onderzoek te doen naar het gesprek tussen ethische theologie en dialectische theologie, zoals zich dat binnen Miskottes theologische geest afspeelt in de jaren twintig: te noemen vallen de samenhang van ervaring en openbaring (waarover trouwens ook Kuyper Gunning al had bevraagd), calvinisme, de ethische mens die tegelijk dialectisch is, de prediking, het kerkelijke karakter van de theologie. Dat ‘nadere onderzoek’ laten de bezorgers graag aan de lezers over.

Overzicht van teksten en bronnen

Vanuit de monografie uit 1929 gaat dit deel van het *Verzameld Werk* weer terug naar de overige bijdragen aan *Leven en Werken*, om van daaruit de chronologische orde aan te houden waarin de teksten tot stand zijn gekomen.

Praeludium. Johannes Hermanus Gunning is opgenomen in *Prof. J.H. Gunning Jr. Leven en Werken*, Rotterdam: J.M. Bredée, 1922, deel I, vii-lviii. **Johannes Hermanus Gunning** verscheen eveneens bij J.M. Bredée te Rotterdam z.j. [1929]. ‘Een enkel woord ter inleiding’, dat – kennelijk al vóór kennisname van de uiteindelijke tekst – geschreven is door J.H. Gunning J. Hz., is hier voorafgaand aan de tekst van Miskotte opgenomen zoals in het oorspronkelijke boek. Het boek is door Miskotte geschreven omdat hij in zijn tijd een behoefte bespeurde aan een “open plaats ter ontmoeting” voor verschillende generaties theologen en gemeenteleden, die worstelden met de grote vragen welke door ingrijpende gebeurtenissen als de Eerste Wereldoorlog en de opkomst van de dialectische theologie waren opgeroepen. Volgens Miskotte kon bij Gunnings theologie “het gesprek inzetten dat de geslachten hebben te voeren”, omdat Gunning over zijn eigen tijd had heengezien en “een begriper bleek van zijn situatie en toch aangedaan met een profetische visie”, die relevant en actueel zou blijven.

TIEN VERDERE BIJDRAGEN AAN J.H. GUNNING, *LEVEN EN WERKEN*:

Blikken in de Openbaring I, Amsterdam: H. Höveker, 1866, *GLW II*, 318-334. Miskotte bespreekt hier alle tien hoofdstukken van dit boek, dat de vragen van Prolegomena (Schriftleer, kenleer), Godsbegrip en Schepping behandelt. De door de bezorgers toegevoegde kopjes zijn ontleend aan de hoofdstuktitels die Gunning gebruikte.

Blikken in de Openbaring III, Amsterdam: H. Höveker, 1868, *GLW II*, 347-389. Dat voor Miskotte dit deel, dat in zijn weergave een op “een in Christus geopenbaarde theosofie” gebaseerde “antroposofie” biedt, ofwel een in Christus doorschouwd zicht op de mens, van groot belang was, blijkt wel uit de omvang van zijn bespreking. Ook hier volgt hij de hoofdstukken van het

boek en zijn de door Gunning daaraan gegeven titels in de vormgeving te herkennen.

Blikken in de Openbaring IV, Amsterdam: H. Höveker, 1869, *GLW II*, 389-398. Dit deel, dat vanuit exegese en biblica een samenvatting wil zijn van de nieuwtestamentische geschriften in de veronderstelde tijdsorde van hun ontstaan en als getuigenis van de Bijbelschrijvers als ‘levende personen’, geeft Miskotte minder in details en meer naar strekking weer. De voortgang van de exegetische wetenschap heeft zich na Gunning snel ontwikkeld, maar de stichting die uitgaat van zijn Schriftverstaan blijft.

Lijden en Heerlijkheid, Amsterdam: B. v.d. Land, 1876², *GLW II*, 651-660. Dit geloofsgetuigenis van een na een ernstige ziekte genezen Gunning, dat Miskotte jarenlang als persoonlijk vademecum of ‘oude vriend’ bij zich droeg, krijgt een korte bespreking.

Die objektive Wahrheit des Gemeindebekenntnisses, Gotha: F.A. Perthes, 1879, *GLW II*, 777-790. Deze lezing hield Gunning tijdens een conferentie in Barmen. Het is een persoonlijke zang, die “de binnenzijde van de Apostolische Geloofsbelijdenis” tot uitdrukking brengt, een pleidooi voor het werkelijkheidskarakter van de geloofsinhoud, waarvan Miskotte het belang wil onderkennen, maar dat voor hem tegelijk te weinig rekening houdt met het bij ons dankzij Kant aangebrachte besef van de grenzen van onze kennis.

Glaube und Sittlichkeit, Amsterdam: Höveker, 1882, *GLW II*, 894-907. Eveneens een in Barmen gehouden lezing. De daarin geponeerde stelling dat het geloof de hoogste zedelijkheid is, moet wel grote irritatie oproepen. Waar Gunning spreekt van de deelname door de ziel aan de zelfovergave van Christus en deze als universele werkelijkheid stelt, is dat overtuigender dan waar hij polemiseert met een ethiek zonder ideaal of met een quasi-onafhankelijk gesteld ideaal.

Wat is geloof?, Nijmegen: H. den Hoet, 1887, *GLW III*, 165-170. Een tekst die een reactie vormde op de kerkelijke en maatschappelijke onrust die zich in 1886 manifesteerde in het Palingoproer en – vooral – in de Doleantie, waarop Miskotte in dit hele deel van het *Verzameld Werk* voortdurend terugkomt. Omdat wij onze zuster- en broederschap naar het geloof als in Christus gegeven mogen weten, zijn alle tegenstellingen tussen mensen die wij stellen oneigenlijk. Juist vanuit onze gerichtheid op dit middelpunt kunnen wij universeel zijn.

Het geloof der gemeente als theologische maatstaf voor het oordeel in de wijsbegeerte van de godsdienst, Utrecht: C.H.E. Breijer, 1890, *GLW III*, 311-334. Dat Gunning in zijn inaugurele rede als staatshoogleraar in Leiden ‘het geloof der gemeente’ als voorwerp voor de godsdienstwijsbegeerte had gesteld, was meteen al omstreden. In dit boek probeert hij zijn methodologie te verantwoorden, zowel tegenover de zogenaamd neutrale hoofdstroom van

de wetenschap als tegenover de gemeente, maar hij komt er ten slotte niet geheel uit. Ook Miskotte heeft hier en daar scherpe kritiek, bij alle waardering voor het streven om boven de tegenstelling van orthodox en modern uit te komen. Volgens Miskotte is dit werk wel als “Gunnings theoretische hoofdwerk te beschouwen”.

Anarchisme, Nijmegen: H. den Hoet, 1894, *GLW* III, 423-427. Deze opening van het collegejaar als kerkelijk hoogleraar te Leiden wil toekomstige dienaren van het Woord helpen om Gods oordelen in zijn Woord in de wereld te onderkennen en het opkomende socialisme, dat hen bezighield, theologisch te waarderen.

De evolutie der samenleving, Nijmegen: H. den Hoet, 1895, *GLW* III, 433-439. Een jaar later is Gunning nog duidelijker in een poging om voor te gaan in theologisch begrip voor het streven naar democratie en sociale gelijkheid met een pleidooi voor lichamelijke arbeid door de hogere standen en scholing van de lagere standen. Voor Miskotte, een kleine dertig jaar later, ontoereikend, maar wel al de kiem zaaiend voor een komend sociaal engagement van christenen.

Voor zijn gemeente te Meppel schreef de predikant Miskotte in het jubileumjaar van Gunnings geboorte onder de titel ‘De figuur van Gunning’ drie artikelen in het *Predikbeurtenblad der Nederd. Herv. Gemeente te Meppel* Jrg. 39 (1929), de nrs. 18, 19 en 20. Voor aflevering I koos de redactie hier voor de titel [**Gunning, de ridderlijkheid zelve**]. Het motief van de ‘ridder’ komt ook terug in het eerste deel van de Gunning-biografie van Albert de Lange uit 1995: *J.H. Gunning Jr. (1829-1905) Een leven in zelfverloochening*. Miskotte gaat in deze bijdrage ook in op Gunnings moeilijkheden in de Hilversumse tijd met ‘gezelschappen’ die stichtelijkheid zoeken, maar niet een nader verstaan van de Schrift. Voor ‘De figuur van Gunning II’ zie hieronder, bij de bewerking uit 1969. ‘De figuur van Gunning III’ wordt hier door de redactie aangeboden onder de titel [**Gunning als priester**]. Net als de eerste aflevering is deze tekst niet eerder opnieuw gepubliceerd. Gunning heeft het vermocht met zijn profetische geest, bij welke de goddelijke kritiek over het mensenleven in de eigen leden brandt, tegelijk zijn drang naar het schouwen van de eeuwige dingen te beteugelen en over te leiden naar de dagelijkse dienst in de vlakke velden van het schijnbaar zinloos getob. Miskotte illustreert dat onder aanhaling van een reeks herinneringen die door J.H. Gunning J.Hz. waren gebundeld in *Ter gedachtenis. Eenige herinneringen aan prof. dr. J.H. Gunning*, Leiden: J.J. Groen, 1929.

Gunning als letterkundige, literaire lezing, gehouden voor de NCRV-radio op maandag 14 oktober 1929. Niet eerder gepubliceerd. Miskotte bespreekt hier, hoe Gunning van zijn vroege lezing *Het evangelie en de literatuur*

Het oeuvre van K.H. Miskotte is zo veelomvattend, dat een uitgave van *Verzameld Werk* alleen een selectie kan bieden. Vanaf 1982 verscheen deze reeks, waarbij gekozen werd voor publicatie van onuitgegeven en moeilijk toegankelijk werk en herdrukken van bestaande uitgaven. Eveneens verschenen vier banden met een selectie van dagboek aantekeningen uit de jaren 1917-1940. Miskotte was meer dan een leerling van Karl Barth, hij was 'een originele interpret van het moderne cultuurleven en een medegetuige en medestander in de strijd tegen de totalitaire ideologie van het nazisme' (dr. A.J. Rasker). Actueel blijven vooral zijn vertolking van de zin van het Oude Testament en zijn worsteling met atheïsme en nihilisme. Daarmee verbonden is het feit dat hij met zijn dissertatie van 1933 aan het begin stond van een weg van toenadering tot en steeds groeiend begrip voor het wezen der joodse religie. Bij dit alles stond zijn theologische bezinning steeds in dienst van de prediking, die in zijn existentie van vitaal belang was.

Dr. Kornelis Heiko Miskotte (1894-1976) was van 1921-1945 predikant in de Nederlandse Hervormde Kerk, achtereenvolgens te Kortgene, Meppel, Haarlem en Amsterdam. Van 1945-1959 was hij kerkelijk hoogleraar te Leiden, waar hij onderwijs gaf in dogmatiek, ethiek, kerkrecht en zendingswetenschap. Na zijn emeritaat woonde hij in Voorst. In 2016 verscheen over Miskotte een veelgeprezen biografie van dr. Herman de Liagre Böhl: *Miskotte – theoloog in de branding*.

In Miskottes *Verzameld Werk* zijn verschenen: 1. Artikelen uit het tijdschrift *In de Waagschaal*. 2. Karl Barth: inleidingen en essays over zijn werk en de volledige briefwisseling. 3. Preken en meditaties. 4. Uit de dagboeken 1917-1930. 5a. Uit de dagboeken 1930-1934. 5b. Uit de dagboeken 1935-1937. 5c. Uit de dagboeken 1938-1940. 6. *Het wezen der Joodse Religie* (dissertatie, 1933). 7. *Edda en Thora* (1939). 8. *Als de goden zwijgen* (1956). 9. Theologische opstellen. 10. *Antwoord uit het onweer* (over Job, 1936) en *Het gewone leven* (over Ruth, 1939). 11. *De kern van de zaak* (1950) en *De blijde wetenschap* (1947), dogmatische verkenningen. 12. *Messiaans verlangen* (1941) en andere literatuur- en cultuurkritische opstellen. 13. Alle reeds eerder in druk verschenen preken. 14. Mystiek en bevinding. 15. *Hoofdsom der historie* (1946) en andere teksten uit de oorlogsjaren. 17. *Johannes Hermanus Gunning* en andere bijdragen over de theologie van de 19e eeuw. Daarin opgenomen een nieuwe bibliografie van K.H. Miskotte.

Nog te verschijnen: 16. *Bijbels ABC* (1941) en *Om het levende Woord* (1948).

NUR 700

UITGEVERIJ KOK

